

جغرافیا و روابط انسانی، زمستان ۱۴۰۳، دوره ۷، شماره ۴، صص ۷۹۹-۸۱۲

بررسی نقش گیاهان دارویی مناطق کوهستانی در اشتغالزایی زنان روستایی

(مطالعه موردی: کوه‌های ساورز)

زهره سلطانی^{۱*}، مجید گودرزی^۲

۱- دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

z.soltani@scu.ac.ir

۲- دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۰

چکیده

گیاهان دارویی از مهم‌ترین بخش‌های اقتصادی کشور بوده و از آنجاکه این بخش از نظر تأمین نیازهای مردم، تأمین مواد اولیه صنایع، اشتغال افراد و ایجاد درآمد حائز اهمیت است، ثبات و استمرار آن از عوامل عمده کمک‌کننده به توسعه پایدار اقتصادی و پایداری سکونتگاه روستایی به شمار می‌رود. این صنعت ضمن تأمین منبع درآمدی پایدار، می‌تواند در کاهش نابرابری‌های درآمدی و ثبات اقتصادی در این نواحی که یکی از عوامل مهم مهاجرت‌های روستایی - شهری بوده و امروزه گریبان گیر بسیاری از نواحی شهری کشور ما شده است، شود. گردشگری یکی از صنایعی است که به سرعت در حال رشد است. با رشد و رونق گردشگری نیازها و تقاضاهای جدید پیش می‌آید و میزان تقاضا نسبت به کالاها، خدمات و امکانات موجود افزایش می‌یابد. این امر، محیط ایجاد کسب‌وکارهای جدید را فراهم کرده و موجب افزایش روحیه کارآفرینی در بین زنان روستاییان می‌شود و همچنین منجر به افزایش سرمایه‌گذاری و ایجاد بنگاه‌های جدید اقتصادی در مناطق روستایی می‌شود، بنابراین، رونق گردشگری محیط روستا را از نظر اقتصادی، به محیطی پویا تبدیل می‌کند و درواقع، محیط روستا به محیطی انگیزشی و محرک برای کارآفرینی زنان روستایی تبدیل می‌شود. این مطالعه به صورت توصیفی- پیمایشی صورت گرفته است، جامعه آماری کلیه زنان روستایی شهرستان چرام بوده که ۱۰۰ نفر به صورت تصادفی به عنوان نمونه انتخاب و تجزیه و تحلیل آماری به کمک نرم‌افزار spss نسخه ۲۳ و آزمون t تک نمونه صورت گرفت، نتایج نشان داد گیاهان دارویی مناطق کوهستانی در اشتغالزایی زنان روستایی برحسب عوامل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مؤثر می‌باشد ($p < 0.05$).

کلیدواژه‌ها: کشاورزی، گیاهان دارویی، اشتغالزایی، زنان روستایی.

مقدمه

استفاده از گیاهان دارویی به صورت علمی و تجربی مرسوم بوده و هنوز هم رواج دارد. امروزه اهمیت گیاهان دارویی و شناساندن نقش حیاتی آن‌ها در پیشبرد اهداف ملی، منطقه‌ای و جهانی برای تحقق سلامت، خودکفایی دارویی، ایجاد اشتغال بین زنان روستایی و توسعه اقتصادی زنان روستایی بر کسی پوشیده نیست. گیاهان دارویی به عنوان ذخایر و گنجینه‌های ژنتیکی گیاهی می‌تواند بزرگ‌ترین ثروت ملی برای هر کشوری به عنوان یکی از تولیدات مهم در بخش کشاورزی محسوب شود؛ از طرف دیگر، گردشگری روستایی و کشاورزی یکی از فعالیت‌هایی است که به دلیل تنوع، می‌تواند زمینه‌ی اشتغال و توسعه کارآفرینی برای زنان روستایی را فراهم کند. آن‌ها به راحتی می‌توانند در کنار فعالیت‌های روزمره خانگی خود، به فعالیت در زمینه دارویی بپردازند. در این شاخه از صنعت گردشگری پتانسیل‌های فراوانی برای توانمندسازی زنان در جوامع روستایی و احیای شخصیت و هویت آن‌ها وجود دارد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که با افزایش تنوع اقتصادی در روستاها، پایداری اقتصادی افزایش می‌یابد؛ به گونه‌ای که میزان پایداری اقتصادی در مکان‌هایی که از تنوع شغلی بیشتری برخوردار بوده‌اند، به مراتب بیشتر از بقیه مکان‌ها است؛ بنابراین، جست‌وجوی راهکارهای جاذبه‌های گیاهان دارویی به عنوان یک ضرورت به شمار می‌آید. در روستاهای ایران به علت تنوع شرایط محیطی و اقلیمی، قابلیت‌های زیادی در زمینه گردشگری و کاشت گیاهان دارویی ایجاد شده است که این امر در تنوع بخشی اقتصادی روستاها نقش مهمی دارد. مهم‌ترین مسئله‌ای که در این پژوهش با آن روبه‌رو هستیم، این است که با توجه به قابلیت‌های گیاهان دارویی موجود در هر منطقه مورد مطالعه چگونه می‌توان از قابلیت‌های زنان روستایی در جهت خودکفایی آنان گام برداشت؟ جامعه مورد مطالعه، یعنی زنان روستایی دارای قابلیت‌های بالقوه در زمینه‌های مختلف هستند. مسلماً آن‌ها اطلاعات بسیار زیادی از جامعه خود دارند و به مسائل، مشکلات، نیازها و راه‌حل‌های آن‌ها وقوف بیشتری دارند، منتهی در شرایط اجتماعی-اقتصادی و فرهنگی، غالب روابط به گونه‌ای رقم خورده که آن‌ها در ارتباط با برنامه‌ها، پروژه‌ها و ... خود را منفعل می‌دانند. اغلب برنامه‌ها، طراحی پروژه‌ها و ... بدون حضور آن‌ها صورت می‌گیرد، اطلاعات بدون مشارکت آن‌ها تجزیه و تحلیل می‌شود. مسائل و مشکلات و حتی راه‌حل آن‌ها به صورت دستوری از بالا به پایین صورت می‌گیرد. ناموفق بودن پروژه‌ها در جوامع روستایی و عشیره‌ای از همین امر حکایت می‌کند. سازمان جهانی WTO درهای گشوده گیاهان دارویی به روی زنان را به عنوان موضوع سال برگزید. سؤالی که ممکن است به ذهن همگان خطور کند، این است که «آیا صنعت گیاهان دارویی نیز توانمندسازی فرآیندی است که طی آن زنان از خواسته‌های درونی خودآگاه می‌شوند، جرأت دستیابی به هدف را در خود تقویت می‌کنند و از توانایی لازم برای عملی ساختن خواسته‌های خود برخوردار می‌شوند.» نظریه‌های توانمندسازی خواستار قدرت دادن به زنان نه به معنای برتری یک فرد بر فرد دیگر، بلکه به معنای افزایش توان آن‌ها برای اتکا به خود و گسترش حق انتخاب در زندگی هستند (افتخاری و همکاران، ۱۳۸۸).

توسعه پایدار روستایی، یکی از معیارهای اصلی توسعه یافتگی جوامع در مهر و موم‌های اخیر، به دنبال ارائه شیوه‌های مناسب زندگی از طریق حفظ و تقویت قابلیت‌های طبیعی و انسانی و همچنین کاهش محدودیت‌ها در سطح روستاهاست. توسعه کارآفرینی زنان روستایی زمانی موفق و پایدار است که همه اقشار، به ویژه گروه‌هایی که قدرت تأثیرگذاری کمتری دارند، در تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی مشارکت داشته باشند. مشارکت زنان نه تنها گامی برای رسیدن

به اهداف توسعه گردشگری است؛ بلکه منجر به توانمندسازی آن‌ها نیز می‌شود. گردشگری در مهر و موم‌های اخیر تأثیر زیادی بر وضعیت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جهان داشته است. ایجاد اشتغال، ارزآوری، تعادل منطقه‌ای، کمک به صلح جهانی، کمک به سرمایه‌گذاری در میراث فرهنگی، کمک به بهسازی محیط و زیستگاه‌های حیات وحش، توسعه نواحی روستایی دارای جاذبه‌های گردشگری و دارویی و جلوگیری از برون کوچی جمعیت و مانند آن، از جمله مزایای این صنعت بوده است. در روستاها تعداد زیادی از عوامل انسانی مولد، منابع طبیعی و اقتصادی وجود دارند که می‌توانند در پیشرفت جامعه نقش مهمی ایفا کنند. رسیدن به توسعه‌ای برابر و پایدار در جامعه، بدون در نظر داشتن زنان روستایی، امری دست‌نیافتنی است (بهرامی، ۱۳۸۳).

باینکه مزارع کشاورزی در سراسر جهان تا ۴۰٪ درصد از مناطق روستایی را اشغال می‌کنند و علیرغم پیشرفت چشمگیر در کاهش گرسنگی جهانی در چند دهه گذشته، اما همچنان بسیاری از کشورها با مشکلات جدی، ناامنی غذا و سوء تغذیه و کمبود دارو مواجه هستند و حدود ۱۱ درصد از جمعیت جهان به‌طور مداوم از نظر تغذیه دسترسی کافی به کالری ندارند. بیشتر افراد ناامن و ناتوان در تغذیه و دارو در آسیا و آفریقا زندگی می‌کنند و بخش عمده‌ای از گیاهان دارویی در این کشورها را کشاورزان کوچک تولید می‌کنند (حیدری، ۱۳۹۱).

در سطح جهان، فقر شدید علیرغم افزایش شهرنشینی همچنان یک پدیده روستایی است و از ۲ میلیارد نفر بسیار فقیر جهان، ۲۷ درصد آن در مناطق روستایی زندگی می‌کنند و بیشتر آن‌ها برای بقای اقتصاد به کشاورزی و گیاهان دارویی فعالیت‌های وابسته به آن بستگی دارند. نواحی روستایی وابستگی بسیار زیادی به بخش کشاورزی و گیاهان دارویی دارند و فعالیت‌های مزرعه و گیاهان کوهستانی جز مهمی از درآمد این بخش است که یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های اقتصادی روستاییان بوده و با توجه به آنکه بخش اعظمی از نیروی انسانی آن در نواحی روستایی، خانوارهای روستایی را تشکیل می‌دهند، مشغول به کار هستند، از اهمیت بسیار زیادی در این نواحی برخوردار بوده و به دلیل نقش آن در جهت دستیابی به توسعه روستایی از طریق افزایش درآمدها کاهش فقر در نواحی روستایی کشورهای در حالت توسعه، نمی‌توان نقش آن را در توسعه و ثبات اقتصاد این بخش انکار کرد. کشاورزی نقش عمده‌ای در فعالیت‌های سیاسی کشورها، اشتغال، درآمد و زندگی روستاییان ایفا می‌کند و از نظر: تأمین نیازهای غذایی مردم، تأمین مواد اولیه صنایع، اشتغال افراد و ایجاد درآمد اهمیت بسیاری دارد و ثبات و استمرار رشد آن از عوامل عمده کمک‌کننده به ثبات اجتماعی و رشد اقتصادی جامعه به شمار می‌آید. در این میان، اما در کنار اهمیت زیاد این بخش در اقتصاد روستایی، هرگونه بی‌توجهی به شناخت عوامل مؤثر در توسعه کشاورزی و ارتقاء شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی حاصل و عدم ارزیابی میزان تأثیر آن‌ها سبب کاهش توان کشاورزی در مناطق روستایی و ادامه این روند سبب نابودی بخش کشاورزی و به تبع آن ناپایداری اجتماعی و اقتصادی نواحی روستایی خواهد شد که ضرورت توجه به این امر، به‌ویژه در کشورهایی که اکثر جمعیت آن در مناطق روستایی زندگی می‌کنند، از اهمیت بسیار فراوانی برخوردار است. اقتصاد روستایی در ایران به‌عنوان یکی از وجوه اساسی موجودیت روستا از دیرباز با فعالیت‌های زراعی عجین بوده است. بر همین اساس، برخی از فضاها جغرافیایی با توجه به شرایط ویژه در تولید محصول خاص توانمند گشته‌اند. در همین ارتباط، در کنار توان چشمگیر گیاهان دارویی کوهستانی در بیشتر مناطق روستایی و علیرغم اهمیت روزافزون این بخش در اقتصاد بیشتر کشورها، اما اهمیت آن در اقتصاد کشور ما همواره مورد تردید بوده و عوامل بسیاری موجب ناکارآمدی این بخش و به تبع اقتصاد روستایی گشته است. بررسی مطالعات حاکی از آن است که تمام روستاهای

کشور به علت اتکای شدید بر کشاورزی و درآمدهای حاصل از آن و نداشتن منابع اشتغالی و درآمدی غیر از کشاورزی، دارای اقتصادی ضعیف و آسیب‌پذیر هستند، از همین رو، با توجه به آنکه کشاورزی مهم‌ترین فعالیت اقتصادی در اغلب روستاهای ایران بوده، لازم است به‌عنوان محورهای توسعه مورد توجه قرار گیرد. در همین ارتباط، همچنین علت تخلیه و متروکه شدن بسیاری از روستاهای کشور، ضعف و ناکارآمدی اقتصاد آن‌هاست که موجب مهاجرت‌های گسترده به نواحی شهری و ایجاد حاشیه‌نشینی در مناطق شهری گشته است. بدین ترتیب، توجه به بخش کشاورزی و ارتقاء شاخص‌های آن که از ضرورت‌های نظام برنامه‌ریزی برای مناطق روستایی بوده و توجه به آن در برنامه‌های توسعه کشور بسیار اهمیت دارد. بدین ترتیب، با توجه به اهمیت مسئله پژوهش در پیرامون نقش گیاهان دارویی در اقتصاد نواحی روستایی و ارتقاء اقتصاد زنان روستایی به‌صورت پایدار که موجب افزایش فرصت‌های شغلی در بین زنان روستایی، کاهش نابرابری درآمدهای منطقه‌ای، ایجاد مهاجرت پیش از بلوغ روستایی شهری و درنهایت کاهش فقر شده و برنامه‌ریزی برای مناطق روستایی از ضرورت‌های نظام به شمار می‌رود. مبانی نظری روستا و گیاهان دارویی کوهستانی از گذشته باهم به‌صورت یک مفهوم در منابع بکار رفته است. روستاها از دیرگاه محل تولید محصولات دارویی بوده و بنابراین درصد زیادی از معیشت روستاییان در رابطه با بهره‌کشی بدین ترتیب با عجين بودن روستا و گیاهان دارویی از زمین قرار دارد. توسعه هرکدام از آن نیز جدا از دیگری نبوده و هرگونه توسعه‌ای در مناطق روستایی درگرو توسعه گیاهان دارویی بوده است (خباززاده، ۱۳۹۰).

پژوهش حاضر باهدف بررسی نقش گیاهان دارویی در اشتغال‌زایی زنان روستایی صورت گرفته است. با توجه به قرارگیری رشته‌کوه‌های متعدد در قلمرو مورد مطالعه شاهد رویش گیاهان دارویی متعددی در منطقه مورد پژوهش می‌باشیم که ضروری است مسئولین مربوطه زمینه را برای اشتغال‌زایی فراهم نمایند. در این راستا توجه به اشتغال زنان روستایی از یک‌سو می‌تواند با به‌کارگیری ظرفیت زنان، سهم آن‌ها را در اقتصاد بهبود بخشد و از سوی دیگر حضور فعال زنان را در کنار خانواده برای کمک به مردان جهت امرار و معاش خانواده فراهم نماید.

مبانی نظری

توسعه روستایی

تعریف توسعه روستایی به دلیل تغییر مکانیسم‌های درک شده و اهداف توسعه، در طول زمان تکامل یافته است. تعریف منطقی از توسعه روستایی عبارت است از توسعه‌ای که به نفع جمعیت روستایی بوده و در آن توسعه به‌عنوان بهبود پایدار معیارهای زندگی یا رفاه مردم شناخته شده است. این نوع از توسعه به‌عنوان بخشی از تحول ساختاری است که با تنوع اقتصادی و به‌عنوان یک مفهوم باسابقه، اهمیت آن در کشورهای کمتر توسعه به دلیل نقش مهم این نواحی در اقتصاد این کشورهاست. در مقابل، توسعه در تولید گیاهان دارویی، به بسیاری از فعالیت‌های مرتبط اشاره می‌کند که می‌تواند ارزش کل کالاها و خدمات تولیدشده، ارتقاء رفاه انسان، کیفیت زندگی و رفاه اجتماعی را ارتقا دهد. چنین پیشرفتی درنهایت می‌تواند فقر را کاهش داده و با ترویج تولید بهتر، زندگی را نجات دهد. توسعه کشاورزی پتانسیل چشمگیری برای کمک به کاهش فقر در سراسر کشور از طریق تأثیر مستقیم بر درآمد مزرعه و اشتغال غیرمستقیم و اثرات آن بر رشد کلی اقتصادی و همچنین تأثیر آن بر قیمت مواد غذایی دارد. به‌طور سنتی نقش کشاورزی در توسعه

اقتصادی، اغلب به صورت نقشی انفعالی و حمایتی بررسی شده است. توسعه اقتصادی بر پایه تجربه تاریخی کشورهای غربی به معنای ضرورت تحوّل سریع ساختار اقتصادی است. تحوّل جامعه مبتنی بر تولید و گذار به سوی جامعه‌ای پیچیده‌تر وضعیتی و برخوردار از خدمات نوین واقعیتی است که باید پیش روی این کشورها قرار می‌گرفت (رکن‌الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۸۸).

وظیفه اولیه کشاورزی در این صورت فراهم آوردن غذا، نیروی کار ارزان‌قیمت و کافی برای اقتصاد صنعتی در حال گسترش است، اما امروزه اقتصاددانان توسعه نسبت به مطلوبیت چنین توسعه‌ای تردید دارند. آن‌ها متوجّه شده‌اند که بخش تولید گیاهی به طور اخص و اقتصاد روستایی به طور عام، قبل از اینکه به عنوان بخش انفعالی و حمایتی در جریان توسعه قرار گیرند، لازم است به عنوان عناصر پویا و پیشرو بررسی شوند. آنان توسعه تولید گیاهان دارویی کوهستانی را جزء لاینفک توسعه ملّی می‌دانند و بر این باورند که بدون توسعه گیاهان دارویی و توسعه روستایی، رشد صنعتی ناموفق بوده و منجر به عدم تعادل مکانی - فضایی و تشدید مشکلات خواهد شد. مهم‌ترین مشکل به نظر زنان عدم مشارکت گروهی است و خواستار ایجاد تشکّل‌های زنان روستایی هستند. به نظر آنان تشکیل تعاونی زنان روستایی می‌تواند در افزایش تولید گیاهان دارویی و اطلاع رسانی برای تولیدات، ایجاد اشتغال و حس همکاری و همدلی آنان بسیار مؤثر باشد. با توجّه به توانایی جذب گردشگر، کمبود نمایشگاه و فروشگاه در مکان‌های توریستی جهت عرضه محصولات گیاهان دارویی تولیدشده اولین و کوتاه کردن دست واسطه‌ها دومین مانع است؛ کمبود سرمایه اولیه، سومین مانع است؛ فقدان دستگاه خشک‌کننده و بسته‌بندی محصولات جهت تبدیل و بسته‌بندی محصولات گیاهان دارویی، چهارمین مانع است؛ عدم آگاهی زنان دهستان از نیاز گردشگران، پنجمین مانع ذکر شده است؛ عدم آگاهی بازار کار از توانایی‌های زنان باقابلیت، ششمین مانع عنوان شده است. عدم دسترسی به جاده مناسب در مسیر اصلی، هفتمین مانع عنوان شده است؛ سرمایه نامناسب دولت و بخش خصوصی در زمینه کاشت محصولات دارویی، هشتمین مانع است؛ و محدودیتی که از طرف سرپرست خانوارها برای فعالیت زنان در فروش محصولات تولیدی وجود دارد، آخرین مانع عنوان شده است (کرمی، ۱۳۹۰).

راهکارهای توسعه کارآفرینی و توانمندسازی زنان بدین شرح عنوان شده است: ایجاد تشکّل‌های زنان روستایی در روستاها جهت هماهنگی بیشتر در پیشبرد اهداف و برنامه‌ها؛ ایجاد نمایشگاه و فروشگاه در مکان‌های دارای قابلیت جذب توریست در روستاها، برای فروش گیاهان دارویی محلی تولیدشده توسط زنان به گردشگران به صورت مستقیم و بدون واسطه؛ در اختیار گذاشتن دستگاه خشک‌کن و بسته‌بندی محصولات کشاورزی اعم از گیاهان دارویی به وسیله دولت؛ در اختیار گذاشتن تسهیلات بانکی با بهره کم و بازپرداخت طولانی‌تر؛ افزایش آگاهی زنان روستایی از نیاز گردشگران؛ آموزش طرح‌ها و مدل‌های جدید صنایع گیاهان دارویی و قابل رقابت در بازارهای خارجی؛ ایجاد بانک اطلاعاتی زنان دارای قابلیت در زمینه کارآفرینی با ذکر توانایی‌های آنان؛ تعریض و افزایش امنیت جاده‌های اصلی که منجر به افزایش رضایتمندی توریست می‌شود؛ ترویج فرهنگ خوداشتغالی و ترغیب مردان برای عدم ممانعت از کار اقتصادی زنان و توجّه به نیاز زنان به کار و فعالیت برای افزایش درآمد و سطح زندگی خانواده (میرترابی، ۱۳۹۰).

نقش گیاهان دارویی در اشتغال زنان روستایی

گیاهان دارویی به میزانی که در بحث ارزآوری و تجارت و به تبع آن در حوزه ایجاد اشتغال تأثیر دارند، می‌توان ردپای آن را در زندگی مردم عادی مشاهده کرد. کشت، تولید، فرآوری و در نهایت مصرف، نقش گیاهان دارویی در زندگی مردمان این سرزمین است اما در این میان جای خالی برندهای تولیدی و تجاری در این حوزه به وضوح قابل مشاهده بوده و شاید حلقه مفقوده پیشرفت و توسعه حوزه تولید و تجارت گیاهان دارویی باشد. در حال حاضر عمده گیاهان دارویی که در کشور مورداستفاده قرار می‌گیرد از گیاهان خودرو طبیعی در دشت و کوه‌های کشور است و کشاورزان کمتر مایل به کشت گیاهان دارویی هستند و برداشت بی‌رویه و نادرست گیاهان دارویی در طبیعت سبب شده که در برخی مناطق شاهد از بین رفتن گونه‌های گیاهی باشیم که در بلندمدت می‌تواند دیگرگونه‌ها با تهدید نابودی مواجه شود. کشور ایران بهره‌مند از گیاهان دارویی و کمیاب در جهان است به طوری که کشور چین خریدار پر و پا قرص این گیاهان است اما خانم کاوه تصمیم می‌گیرد با توجه به توانی که دارد مانع خروج این گیاهان از کشور شود و تا جایی که می‌تواند اقدام به فرآوری و عرضه آن در بازار ایران و جهان کند. البته ناگفته نماند در حال حاضر مهم‌ترین معضل موجود بر سر راه تولید اقتصادی گیاهان دارویی، نبود بازار مطمئن برای فروش این محصولات و بی اطمینانی کارخانه‌های تولیدی به گیاهان تولید داخل کشور است که کشاورزان را از ورود به حوزه تولید گیاهان دارویی بازداشته و تمایل آن‌ها برای حفظ تولیدات زراعی سنتی خود را سبب می‌شود (رفعت جاه و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۵).

وجه به کشت و توسعه صنعت گیاهان دارویی به عنوان یک فعالیت اقتصادی مهم در بخش کشاورزی ایران از دیرباز موردتوجه مسئولین کشاورزی کشور بوده است. تأمین مواد اولیه لازم برای تولید در صنایع داروسازی، بهداشتی و غذایی و استفاده فراوان آن در طب گیاهی، از جمله مواردی است که می‌تواند نقش حیاتی صنعت مذکور را به خوبی تبیین نماید. بر این اساس، شناخت و بررسی جنبه‌های اقتصادی آن از اهمیت خاصی برخوردار است. یکی از مهم‌ترین ابعاد اقتصادی گیاهان دارویی، مسئله اشتغال‌زایی آن می‌تواند باشد. گیاهان دارویی و مواد طبیعی و مواد مؤثره موجود در آن‌ها از دیرباز تاکنون نقش ویژه و ارزشمندی در طب سنتی و طبیعی داشته به طوری که هندیان، مصریان و رومیان باستان و همچنین به عنوان اولین جوامع بشری از بنیان‌گذاران این طب کهن می‌باشند چراکه طب سنتی با پیشینه زیاد خود، ریشه از فرهنگ، مذهب و تجارب نسل‌های گذشته داشته که سینه‌به‌سینه به نسل جدید انتقال یافته است و بسیاری از مسائل فرهنگی، اجتماعی، زیست‌محیطی، اقتصادی و ... را تحت تأثیر خود قرار داده است. صرف نظر از تأثیر طب سنتی در نگرش‌های فرهنگی و اجتماعی، نقش مؤثر آن در اقتصاد و ایجاد یک منابع درآمدزای پویا و بزرگ، غیرقابل اجتناب است. بطوریکه در حال حاضر بسیاری از کشورهای اروپای غربی و آسیای شرقی به واسطه پیشرفت در صنایع مرتبط با طب سنتی و مکمل، درآمد سرشاری را جذب نموده و سهم عمده‌ای در اقتصاد کشور خود ایفا می‌کنند. گیاهان دارویی و معطر به عنوان یکی از اجزای مهم و کاربردی در طب سنتی و مکمل نقش بسیار ارزشمندی در ایجاد این تبادلات اقتصادی در جهان داشته و به عنوان پتانسیل بسیار بزرگی در این عرصه، مطرح می‌باشند. کشور عزیز ما ایران با داشتن تنوع ژنتیکی و اقلیمی بسیار زیاد و بهره‌مندی از اختلاف‌های دمای حداقل و حداکثر در نقاط مختلف کشور (حدود ۳۰۰ روز آفتابی در سال)، می‌تواند به عنوان یک اهرم بسیار بزرگی در زمینه

توسعه کشت و پرورش، فرآوری و صنعت گیاهان دارویی در کشور، مطرح گردد. کشوری که با برخورداری از حدود ۱۲۳ گونه گیاهی، از استعدادها و ظرفیت‌های بالایی جهت توسعه و رشد اقتصادی برخوردار بوده و می‌تواند به‌عنوان یکی از قطب‌های اقتصاد گیاهان دارویی در جهان، مطرح باشد. در همین راستا، بانک جهانی اعلام کرده است که در سال ۲۰۵۰ سهم تبادلات گیاهان دارویی و فرآورده‌های مرتبط در دنیا به ۵۰۰۰ میلیارد دلار بالغ، خواهد شد البته در حال حاضر سهم تبادلات گیاهان دارویی و فرآورده‌های مرتبط با آن در دنیا حدود ۱۲۳ میلیارد دلار بوده و متأسفانه کشور ما از این تبادلات، سهم بسیار ناچیزی دارد (حدود ۳۰۵ میلیون دلار با احتساب صادرات زعفران و گل محمدی) در این راستا، می‌بایست با توجه به سند ملی گیاهان دارویی که به تأیید شورای عالی انقلاب فرهنگی کشور و مقام معظم رهبری رسیده است، جمیع فعالیت‌های مرتبط با حوزه طب سنتی ایرانی و گیاهان دارویی توسعه و گسترش یافته و عرصه کشت تولید این سرمایه ملی و مظلوم کشور تا سال ۱۴۰۴ به بیش از ۵۰۰،۰۰۰ هکتار برسد به‌طوری‌که هماهنگ با توسعه فعالیت‌های کشاورزی، عرصه‌های صنعتی و تجاری نیز رشد و توسعه پیدا کنند تا بتوانیم در آینده نزدیک به‌عنوان یکی از ده کشور بزرگ تولید و صنعت گیاهان دارویی جهان، قرار گرفته و سهم عظیمی در تولید درآمدهای ارزی و غیرنفتی داشته باشیم. اکنون که در سال اقتصاد مقاومتی و تولید اشتغال هستیم لازم است که با توجه به رهنمودهای ارزشمند معظم رهبری و سایر مسئولین محترم کشور و اتکاء بر استعدادهای بالقوه و بالفعل موجود، در کشور، در توسعه زیرساخت‌های لازم در تولید گیاهان دارویی و صنایع مرتبط کوشیده تا در آینده نزدیک، شاهد شکوفایی اقتصادی و بهره‌مندی از منافع آن، گردیم (قوام و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۲).

گیاهان دارویی ثروت مظلوم و ارزشمند کشور ماست که در برخی جوامع علمی از آن به‌عنوان طلای سبز ایران نام‌برده می‌شود و قابلیت‌های بسیار بالایی در ایجاد اقتصادی پویا و درآمد حاصل از تولید ناخالص ملی دارد، بطوریکه به‌کارگیری آن در صنایع دارویی، غذایی و آرایشی - بهداشتی و سایر فرآورده‌های مرتبط با آن‌ها، علاوه بر اثرات مفیدی که در توسعه فرهنگ مصرف گیاهان دارویی و داروهای گیاهی و ترویج آن‌ها دارد، می‌تواند به‌عنوان پتانسیل بالقوه در ایجاد درآمدهای ارزی و کاهش واردات مواد اولیه داروهای شیمیایی و سنتی بکار گرفته شود. طبق گزارش‌های وزارت جهاد کشاورزی، توسعه کشت و پرورش این گیاهان مفید و ارزشمند، می‌تواند موجب ایجاد اشتغال پویا و مولد گردیده بطوریکه درازای هر هکتار کشت آن‌ها، معادل ۱/۳ نفر در بخش کشاورزی بکار گرفته می‌شوند و این در حالی است که از اثرات اشتغال‌زایی بهره‌گیری از این ثروت هنگفت طبیعی، در سایر عرصه‌ها به‌خصوص صنعتی، بازرگانی، خدمات درمانی و پزشکی، نمی‌توان چشم‌پوشی کرد. متأسفانه در حال حاضر در کشور ما بیش از ۹۳٪ داروهای شیمیایی و سنتی، است درحالی‌که به‌کارگیری گیاهان دارویی در تولید داروهای طبیعی و توسعه صنایع مربوطه، در بسیاری از کشورهای اروپایی و آسیایی، غیرقابل انکار بوده و تبادلات تجاری مربوط به این گیاهان، به‌عنوان یک تجارت بزرگ و جهانی مورد تأیید و تأکید است. بطوریکه در کشوری مانند هند و چین، بیش از چند میلیون نفر در زمینه‌های مرتبط با گیاهان دارویی و طب سنتی و مکمل، اشتغال داشته و شرکت‌های بزرگ مانند شرکت همدر در کشور پاکستان و هند، در این زمینه، سابقه‌ای بسیار طولانی دارند (حاتمی، ۱۳۹۵: ۱۱۲).

در دنیای امروز ایجاد شغل برای جویندگان کار در هر کشوری ازجمله کشور ما به اولویت اول و مهم تبدیل شده است. تبعات منفی حاصل از بیکاری لطمات جبران‌ناپذیری را برای هر کشوری به دنبال خواهد داشت. امروزه گیاهان دارویی از مهم‌ترین نعمت‌های خدادادی و با ارزشمندترین منابع طبیعی هر کشور و منطقه محسوب می‌شود. رویکرد

جهانی به استفاده از گیاهان دارویی و فراورده‌های حاصل از آن‌ها حجم تبادلی یک‌صد میلیارد دلاری در آینده را نوید می‌دهد. استفاده از گیاهان دارویی به‌منظور درمان با تاریخ زندگی انسان‌ها هم‌زمان بوده است. از قرن‌ها پیش از میلاد مسیح انسان‌ها از مواد طبیعی برای درمان و تغذیه استفاده می‌کرده‌اند و گیاهان دارویی نقش مهمی در سلامت و تغذیه انسان‌ها داشته است. این اطلاعات به‌صورت متمادی از نسلی به نسلی دیگر منتقل شده است. تاریخ طب سنتی و استفاده از گیاهان دارویی در کشور ما مربوط به دوره آریایی می‌باشد. در جهان فرا صنعتی امروز که همه‌چیز بشدت در حال تغییر و پیشرفت است توسعه بدون توجه به آموزش‌های مناسب برای افراد جامعه بسیار سخت و غیرممکن خواهد بود. صنعت گیاهان دارویی صنعتی است که می‌توان به‌راحتی و با آرامش خیال بر درآمدزایی و اشتغال‌زایی آن تکیه کرد و با بها دادن به آن، بذر امید را در دل کشاورزان و روستاییانی کاشت که ناامید از روزگار بار سفر بسته و روستا و دیار خود را ترک می‌کنند. تولید گیاهان دارویی در زمین‌هایی که مهر و موم‌ها است فراموش شده‌اند می‌تواند مهاجرت جوانان و روستاییان به شهرها را کاهش داده و آن‌ها را به ادامه حیات در زادبوم خود تشویق می‌کند (رفعت جاه و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۵).

منطقه مورد مطالعه

با میانگین ارتفاع ۳ هزار متر، طول بیش از ۳۰ کیلومتر و وسعتی معادل ۳۵۰ هزار هکتار یکی از کوه‌های سلسله جبال زاگرس جنوبی است که در استان کهگیلویه و بویراحمد قرار دارد. کوه ساورز بین دو شهرستان چرام و بویراحمد واقع شده است اما به جهت قرار گرفتن قسمت اعظم این کوه در شهرستان چرام جزو سرحدات این شهرستان محسوب می‌شود. ساورز مانند اکثر کوه‌های زاگرس دارای کشیدگی شمال به جنوب است و از ضلع شرقی به مناطق دیلگان، دلی خلیفه‌ای، دلی می، سادات امامزاده علی، رودخانه سادات، کوه دمه و دشت‌راق و از ضلع غربی به مور رودک، طسوج، کوه پهن و دامور، از شمال به تنگ سرداب، جوی‌خانه و کوه نیر و از جنوب به سفیدار و باغچه جلیل منتهی می‌شود.

کوه ساورز به جهت قرار گرفتن در اقلیم سردسیری و خاک غنی که در دامنه‌های آن وجود دارد سرشار از گونه‌های گیاهی متنوع است و چهار گونه گیاهی منحصربه‌فرد در این کوه وجود دارد. گیاهانی همچون چوک، لیزک، تره کوهی، موسیر، لاله واژگون، چویل، جاشیر، کارده، بیلهر، کنگر، گون، زول، گینه، خرکول، خاری، ریواس، پونه کوهی، بومادران، آویشن، حلیه، درمه، ارزن، برنجاس و درختانی چون گز، شهن، زالزالک، بنه، تاگ و بادام‌کوهی جزو گونه‌های موجود در این کوه هستند.

شکل ۱. موقعیت کوه ساورز

روش تحقیق

مطالعه حاضر توصیفی-پیمایشی بوده که جامعه آماری پژوهش را کلیه زنان روستایی بخش سرفاریاب شهرستان چرام تشکیل می‌دهند، بر اساس آمار زنان روستاهای دلی خلیفه‌ای، دلی می، سادات امامزاده علی، رودخانه سادات، طسوج، کوه پهن، تنگ سرداب به عنوان جامعه آماری انتخاب که به صورت تصادفی تعداد ۱۰۰ نفر به صورت تصادفی-خوشه‌ای به عنوان نمونه انتخاب شدند. پرسشنامه مورد استفاده در پژوهش حاضر دارای ۱۵ گویه بوده که شامل سه بعد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی می‌باشد و طیف نمره‌گذاری آن به صورت ۵ گزینه‌ای لیکرت از یک الی ۵ بوده، پس از تأیید روایی پرسشنامه با حذف سؤالات نامرتبط توسط متخصصین این امر روایی به صورت صوری تأیید شد. پایایی در نرم افزار spss نسخه ۲۳ توسط آزمون آلفای کرونباخ برای پرسشنامه ۰/۸۲ محاسبه شد. تجزیه و تحلیل آماری به کمک نرم افزار spss نسخه ۲۳ و آزمون آماری t تک نمونه صورت گرفته است.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های توصیفی

نتایج نشان داد از نظر سطح تحصیلات بیشتر نمونه آماری مورد مطالعه بی‌سواد (۴۸ درصد) بوده‌اند، از نظر وضعیت اقتصادی ۶۸ درصد زنان مورد مطالعه در وضعیت نامطلوب اقتصادی قرار داشته‌اند، ۴۴ درصد نمونه آماری سن بالای ۴۰ سال داشته‌اند و ۸۳ درصد زنان مورد مطالعه دارای همسر بیکار بوده‌اند.

جدول ۱. مشخصات دموگرافیک نمونه آماری مورد پژوهش

فرآوانی	مشخصات فردی	
۴۸	بی سواد	تحصیلات
۴۱	ابتدایی	
۱۱	دانشگاهی	
۱۰۰	جمع کل	
۶۸	نامطلوب	وضعیت اقتصادی
۲۱	نسبتاً مطلوب	
۱۱	مطلوب	
۱۰۰	جمع کل	
۱۵	زیر ۳۰	سن
۴۱	۳۱-۴۰ سال	
۴۴	بالای ۴۰ سال	
۱۰۰	جمع کل	
۱۵	آزاد	شغل همسر
۲	کارمند	
۸۳	بیکار	
۱۰۰	جمع کل	

یافته‌های استنباطی

نتایج آزمون تی تک نمونه (جدول ۲) نشان داد تنوع فرصت‌های شغلی با میانگین ۴/۶ بیشترین و هزینه نیروی کار زنان با میانگین ۳/۳ کمترین نقش را در خصوص نقش گیاهان دارویی در اشتغالزایی زنان برحسب عوامل اقتصادی داشته است ($p < 0.05$).

جدول ۲. بررسی نقش گیاهان دارویی مناطق کوهستانی در اشتغالزایی زنان روستایی برحسب عوامل اقتصادی

خرده مقیاس	میانگین	انحراف معیار	t	سطح معنی داری
وضعیت مالی خانوار	۴/۴	۰/۸	۸/۶	۰/۰۱
دسترسی به اعتبارات	۴/۳	۰/۷	۷/۶	۰/۰۱
افزایش اشتغالزایی	۴/۵	۰/۶	۸/۴	۰/۰۱
تنوع فرصت‌های شغلی	۴/۶	۰/۵	۹/۶	۰/۰۱
هزینه نیروی کار زنان	۳/۳	۰/۴	۲/۶	۰/۰۴۳

نتایج آزمون تی تک نمونه (جدول ۳) نشان داد امنیت شغلی با میانگین ۴/۶ بیشترین و طبقه اجتماعی با میانگین ۳/۴ کمترین نقش را در خصوص نقش گیاهان دارویی در اشتغالزایی زنان برحسب عوامل اجتماعی داشته است ($p < 0.05$).

جدول ۳. بررسی نقش گیاهان دارویی مناطق کوهستانی در اشتغالزایی زنان روستایی برحسب عوامل اجتماعی

خرده مقیاس	میانگین	انحراف معیار	t	سطح معنی داری
طبقه اجتماعی	۳/۴	۰/۶	۲/۴	۰/۰۲۱
روابط و تعاملات اجتماعی	۲/۶	۱/۱	۰/۹	۰/۱۰۴
مهارت و تخصص	۴/۵	۱/۶	۷/۸	۰/۰۱
امنیت شغلی	۴/۶	۰/۹	۸/۶	۰/۰۱
فرصت شغلی متناسب با زنان	۴/۷	۱/۶	۸/۹	۰/۰۱

نتایج آزمون تی تک نمونه (جدول ۴) نشان داد جایگاه زنان در خانواده با میانگین ۴/۳ بیشترین و فرهنگ مردسالاری با میانگین ۳/۲ کمترین نقش را در خصوص نقش گیاهان دارویی در اشتغالزایی زنان برحسب عوامل فرهنگی داشته است ($p < 0.05$).

جدول ۴. بررسی نقش گیاهان دارویی مناطق کوهستانی در اشتغالزایی زنان روستایی برحسب عوامل فرهنگی

خرده مقیاس	میانگین	انحراف معیار	t	سطح معنی داری
نگرش جامعه به وظایف زنان	۳/۴	۰/۶	۲/۴	۰/۰۲۱
نامناسب بودن محیط کاری	۴/۲	۰/۸	۷/۴	۰/۱
جایگاه زنان در خانواده	۴/۳	۰/۳	۷/۶	۰/۰۱
فرهنگ مردسالاری	۳/۲	۰/۹	۲/۳	۰/۰۴۱
سنت و باورها	۳/۵	۰/۷	۴/۵	۰/۰۱۳

بحث و نتیجه گیری

نتایج نشان داد که گیاهان دارویی مناطق کوهستانی در اشتغالزایی زنان روستایی برحسب عوامل اقتصادی تأثیر معنی داری داشته است. نتایج این مطالعه با یافته‌های انوری پور و همکاران (۱۳۹۲) به بررسی شناسایی عوامل مؤثر بر اشتغالزایی صندوق‌های اعتبارات خرد زنان روستایی استان ایلام، همسو می‌باشد. نتایج این مطالعه با یافته‌های سجاسی و همکاران (۱۳۹۳) باهدف بررسی اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر اشتغالزایی زنان روستایی (مطالعه موردی: دهستان گل‌مکان شهرستان چناران) همسو می‌باشد.

نتایج نشان داد که گیاهان دارویی مناطق کوهستانی در اشتغالزایی زنان روستایی برحسب عوامل اجتماعی تأثیر معنی داری داشته است. نتایج این مطالعه با یافته‌های گودآسیایی و همکاران (۱۳۹۸) باهدف بررسی جاذبه‌های گردشگری گیاهان دارویی و نقش آن در توانمندسازی زنان روستایی همسو می‌باشد. نتایج این مطالعه با یافته‌های اویسی و همکاران (۱۳۸۹) باهدف نقش اشتغال زنان در توسعه روستایی و پاسبان و همکاران (۱۳۸۵) باهدف بررسی نقش عوامل اجتماعی و اقتصادی بر اشتغال زنان روستایی همسو می‌باشد.

زنان به‌عنوان نیمی از منابع انسانی هم به‌عنوان هدف توسعه هستند و هم می‌توانند به‌عنوان عامل پیش برد اهداف توسعه اقتصادی و اجتماعی نقش ایفا کنند. در این میان جایگاه زنان روستایی به دلیل موقعیتشان دارای اهمیت مضاعف است.

بی‌تردید، بخش مهمی از چالش‌های مربوط به اشتغال زنان، با نقش مادری آن‌ها پیوند دارد. وقوع تغییراتی مهم در کم و کیف ایفای نقش مادری در جامعه‌ی ایران و ربط معنادار این تغییرات به مقولات تحصیل و اشتغال زنان، اهمیت توجه به این عرصه را به‌خوبی نشان می‌دهد. بدیهی است که مدیریت کلان چنین تغییراتی، در راستای حمایت و تسهیل مادری، در کنار بهره‌مندی از توانمندی‌ها و فرصت‌های زنان در روند توسعه‌ی کشور، بر عهده‌ی حاکمیت است و سیاست اجتماعی یکی از ابزار کارآمد در مدیریت تحولات اجتماعی به شمار می‌رود. «سیاست اشتغال» یکی از بخش‌های سیاست اجتماعی است و راهبردهای آن در حوزه‌ی مادری بر مجموعه تدابیر و اقدامات حاکمیت در راستای تأمین درآمد و تسهیل اشتغال برای گروه مادران صدق می‌کنند.

کوه ساورز یکی از منابع گیاهان دارویی در کشور و استان کهگیلویه و بویراحمد می‌باشد که سالانه مقدار قابل توجهی از بهره‌برداری گیاهان دارویی را به خود اختصاص داده است. در این بین نقش زنان در این بهره‌برداری قابل توجه است که مبین اشتغال به‌صورت گسترده در منطقه می‌باشد.

با توجه به اهمیت گیاهان دارویی در تأمین سلامت جوامع بشری و پتانسیل بالای اقتصادی این گیاهان، به‌عنوان یک منبع درآمد مهم، لازم است در کشور ما نیز برنامه منظم و جامعی در این زمینه تدوین شده و بخشی از تحقیقات بیوتکنولوژی کشاورزی در دانشگاه‌ها و مؤسسات تحقیقاتی بر روی شناسایی، تولید صنعتی و بهینه‌سازی روش‌های استخراج متابولیک‌های دارویی از این گیاهان اختصاص یابد. انجام این پژوهش، گام مثبتی در جهت شناخت بهتری از موقعیت گیاهان دارویی و نیز اشتغال‌زایی استان کهگیلویه و بویراحمد در امر شناسایی گیاهان دارویی، فرآورده‌های جنبی آن‌ها جهت استفاده در صنایع تبدیلی است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که این استان از نظر گسترش و پراکندگی گیاهان دارویی و فرآورده‌های فرعی بسیار غنی و دارای ارزش اقتصادی زیادی است که با استفاده‌های معقول و منطقی، می‌توان به نحو شایسته استفاده نمود.

منابع

- افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین. طاهرخانی، مهدی و سجاسی قیداری، حمدالله (۱۳۸۸). «تحلیل ابعاد و عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی کشاورزی مناطق روستایی»، روستا و توسعه، ۱۲ (۳): ۶۱-۷۲.
- امانپور. محمد (۱۳۷۹) نقش وزارت کشاورزی در احیا و توسعه گیاهان دارویی و ارائه پیشنهادها، دوره اول، کنگره طب سنتی، تهران، ۱۴۲ - ۱۳۲ ص
- انوری پور، شیم و انوری پور، حامد، ۱۳۹۲، شناسایی عوامل مؤثر بر اشتغال‌زایی صندوق‌های اعتبارات خرد زنان روستایی استان ایلام، اولین کنفرانس بین‌المللی حماسه سیاسی (با رویکردی بر تحولات خاورمیانه) و حماسه اقتصادی (با رویکردی بر مدیریت و حسابداری)، رودهن
- اویسی، زهرا. ۱۳۸۹. نقش اشتغال زنان در توسعه روستایی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
- آذر کیش، پیمان، دوستی ایرانی، امید، حسینی، امیرحسین و محمدی، رشید (۱۳۹۴) گیاهان دارویی ظرفیت‌ها و سرمایه‌های ماندگاری جهت پیشرفت اقتصادی ایران، چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی و ایرانی پیشرفت، پیشرفت ایران، گذشته، حال، آینده

- بهرامی، عبدالعلی (۱۳۸۳). «فرآیند برنامه‌ریزی توسعه روستایی»، مجموعه مقالات کنگره توسعه روستایی، چالش‌ها و چشم‌اندازها، مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، تهران: ۱۶۰ - ۱۴۵.
- بهرامی کیا، سیف‌الله (۱۳۹۶) گیاهان دارویی به‌عنوان گنجینه پنهان طبیعت لرستان: راهکاری مؤثر در راستای تحقق اقتصاد مقاومتی، دومین کنفرانس بین‌المللی فرصت‌های سرمایه‌گذاری در استان لرستان، ص. ۱.
- پاسبان، فاطمه. ۱۳۸۵. بررسی نقش عوامل اجتماعی و اقتصادی بر اشتغال زنان روستایی، مجله توسعه روستایی.
- جعفری، عزیزاله، ظریفیان، ابوطالب. ۱۳۹۴، مطالعه فلوریستیک کوه ساورز در استان کهگیلویه و بویراحمد، پژوهش‌های گیاهی، ۲۸(۵): ۹۵۱-۹۲۹.
- حکیم پور، همت و سیفی، منوچهر و کوهستانی، نعمت ا...، ۱۳۹۴، مطالعه گیاهان دارویی - صنعتی حوزه آبخیز یاسل - انگه رود بخش بلده شهرستان نور و بررسی نقش اقتصادی آن در توسعه پایدار در بخش منابع طبیعی، دومین کنفرانس بین‌المللی توسعه پایدار، راهکارها و چالش‌ها با محوریت کشاورزی، منابع طبیعی، محیط‌زیست و گردشگری، تبریز.
- حیدری ساربان، وکیل (۱۳۹۱). اولویت‌بندی موانع مؤثر بر کارآفرینی زنان روستایی (با روش AHP) مطالعه موردی: استان اردبیل، مطالعات اجتماعی - روان‌شناختی زنان، ۱۰ (۲): ۱۷۷-۱۵۹.
- خباززاده، نسیم (۱۳۹۰). جایگاه زنان روستایی و موانع مشارکت آن‌ها در فرایند توسعه، دهیاری‌ها، ۶(۳۳): ۱۲-۱۵.
- رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا. طاهرخانی، مهدی و سجاسی قیداری، حمدالله (۱۳۸۸). تحلیل ابعاد و عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی کشاورزی مناطق روستایی، روستا و توسعه، ۱۲ (۳): ۷۲-۴۳.
- زرگری، علی (۱۳۸۳) گیاهان دارویی، انتشارات دانشگاه تهران، ۵-۱.
- سجاسی، قیداری، حمداله، اسماعیلی، مهناز، ۱۳۹۳. اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر اشتغال‌زایی زنان روستایی (مطالعه موردی: دهستان گل‌مکان شهرستان چناران)، همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی.
- شاهدی، علی و سحابی، نادر (۱۳۷۹) آشنایی با گیاهان دارویی آذربایجان شرقی (سازمان جهاد کشاورزی آذربایجان شرقی، مدیریت هماهنگی ترویج کشاورزی).
- فروتن، لیلی (۱۳۹۰) دلایل رویکرد به گیاهان دارویی و ضرورت پرداختن به اقدامات، چالش‌ها و راهکارهای مرتبط در این زمینه، همایش منطقه‌ای جهاد اقتصادی رهیافت‌ها و راهبردها، ص. ۱.
- کرمی، شهره (۱۳۹۰). نظرسنجی زنان روستایی پیرامون اثر توسعه مشاغل جدید کشاورزی بر توسعه پایدار روستایی، مجموعه مقالات اولین کنفرانس ملی دانشجویی کارآفرینی.
- گودآسیایی، الناز و نژادمحمدنامقی، علیرضا، ۱۳۹۸، جاذبه‌های گردشگری گیاهان دارویی و نقش آن در توانمندسازی زنان روستایی، همایش ملی زن و توسعه گردشگری روستایی، کاشمر.
- میرترابی، مهدیه السادات و حجازی، یوسف (۱۳۹۰). بررسی تأثیر ویژگی‌های فردی و خانوادگی زنان روستایی بر انگیزه مشارکت آن‌ها در فعالیت‌های کشاورزی، مجموعه مقالات دومین همایش ملی توسعه پایدار روستایی، همدان: دانشگاه بوعلی سینا، ۱۵ و ۱۶ تیر.

- نادری، فاطمه، نژاد سبزی، پروانه و رسولیان، بهرام (۱۳۸۸) بررسی عرضه و مصرف گیاهان دارویی موجود در عطاری‌های استان لرستان در سال ۱۳۸۷، یافته، دوره یازدهم، شماره ۵، ص. ۵۸.

